

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

ON THE ISSUE OF DETERMINING THE DETERMINANTS OF CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE ENVIRONMENT

Черниш М.О., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Досліджено питання визначення окремих причин та умов, що детермінують кримінальні правопорушення проти довкілля, а саме у соціально-економічній, організаційно-управлінській, нормативно-правовій, політичній та духовній сферах життєдіяльності суспільства. З'ясовано, зокрема, що найвагомішими соціально-економічними причинами та умовами вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля слід вважати істотне погіршення рівня матеріального забезпечення великих верств населення в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення військ росії, недостатнє фінансування природоохоронних заходів у зв'язку з перенаправленням значних коштів з державного бюджету на оборону держави, а також те, що економічна доцільність продовжує мати пріоритет над екологічними інтересами. Відсутність законодавчого забезпечення дієвого екологічного контролю виступає однією з вагомих нормативно-правових детермінант вчинення кримінально-протиправних посягань на довкілля, особливо в частині його забруднення суб'єктами господарювання. Одним із найвагоміших чинників аналізованих кримінальних правопорушень у політичній сфері продовжує бути корупція.

Відсутність законодавчого забезпечення дієвого екологічного контролю виступає однією з вагомих нормативно-правових детермінант вчинення кримінально-протиправних посягань на довкілля, особливо в частині його забруднення суб'єктами господарювання. Актуальними організаційно-управлінськими проблемами, що продукують кримінальні правопорушення проти довкілля виступають відсутність кримінологічної експертизи нормативно-правових актів у зазначеній сфері, а також велике навантаження на працівників правоохоронних органів, які задіяні у забезпеченні відсічі російській агресії, а тому в них майже не залишається сил та засобів на ефективне запобігання кримінально протиправним посяганням на довкілля. Що стосується детермінант у духовній сфері, то слід відзначити, що понад третина громадян має споживацьке ставлення до довкілля. А внаслідок повномасштабного вторгнення військ російської федерації українське суспільство поляризувалось: істотна частина громадян згуртувалась навколо мети збереження держави та негативно ставиться до вчинення будь-яких протиправних діянь (понад 50%). У той час як існує певний прошарок суспільства (близько 30%), що має традиційно схвальне або нейтральне ставлення до вчинення кримінально протиправних посягань, у тому числі і спрямованих на довкілля.

Ключові слова: детермінація кримінальних правопорушень проти довкілля, причини та умови вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля.

The issue of determining individual causes and conditions that determine criminal offenses against the environment has been investigated, namely in the socio-economic, organizational-administrative, regulatory-legal, political and spiritual spheres of society's life. It has been found, in particular, that the most significant socio-economic causes and conditions for committing criminal offenses against the environment should be considered a significant deterioration in the level of material security of large segments of the population in Ukraine as a result of the full-scale invasion of Russian troops, insufficient funding for environmental protection measures in connection with the redirection of significant funds from the state budget to the defense of the state, as well as the fact that economic expediency continues to have priority over environmental interests. The lack of legislative support for effective environmental control is one of the significant regulatory-legal determinants of committing criminal and unlawful encroachments on the environment, especially in terms of its pollution by business entities. One of the most important factors of the analyzed criminal offenses in the political sphere continues to be corruption.

The lack of legislative support for effective environmental control is one of the important regulatory and legal determinants of the commission of criminal and illegal encroachments on the environment, especially in terms of its pollution by business entities. The current organizational and managerial problems that produce criminal offenses against the environment are the lack of criminological examination of regulatory and legal acts in the specified area, as well as the heavy burden on law enforcement officers who are involved in repelling Russian aggression, and therefore they have almost no strength and means left to effectively prevent criminal and illegal encroachments on the environment. As for the determinants in the spiritual sphere, it should be noted that more than a third of citizens have a consumer attitude towards the environment. And as a result of the full-scale invasion of the Russian Federation troops, Ukrainian society has become polarized: a significant part of citizens has rallied around the goal of preserving the state and has a negative attitude towards committing any illegal acts (over 50%). While there is a certain segment of society (about 30%) that has a traditionally approving or neutral attitude towards committing criminally unlawful acts, including those directed at the environment.

Key words: determination of criminal offenses against the environment, reasons and conditions for committing criminal offenses against the environment.

Постановка проблеми. Однією з ключових проблем кримінології було і залишається правильне визначення тих факторів, що детермінують прояви різних форм девіантної поведінки людей, зокрема і тих, що стосуються кримінально протиправних посягань на довкілля.

Це обумовлено великою мірою тим, що запобіжному впливові підлягає, насамперед і головним чином, те, що предметно обумовлює кримінально протиправні прояви та всю сукупність кримінальних правопорушень загалом, визначає її функціонування, оскільки ефективність і результативність запобіжного впливу залежить від предметного його спрямування щодо конкретних обумовлюючих процесів, явищ, умов тощо[1, с. 183]. Тобто мова йде про так званий «детермінізм» та його похідну кримінологічну категорію «детермінація злочинності».

Ми не будемо вдаватися у дискусію щодо складових елементів поняття «детермінація злочинності», оскільки

це не є предметом нашого дослідження, а одразу відзначимо, що є прихильниками традиційного підходу, згідно з яким саме вищезазначені категорії «причини» та «умови» і є основними складовими зазначеного кримінологічного поняття.

Причини кримінальних правопорушень проти довкілля – це ті негативні суспільні процеси і явища, що породжують вчинення цих кримінально протиправних посягань. Тоді як умови вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля безпосередньо не породжують аналізований вид злочинності, проте відкривають шлях для дії причин сприяючи тим самим появі різноманітних проявів девіантної поведінки, спрямованої на заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу.

Питанням детермінації злочинності у кримінології приділяли свою увагу такі, зокрема, вітчизняні вчені як

О. М. Бандурка, А. М. Бойко, Б. М. Головкін, Л. М. Давиденко, А. П. Закалюк, І. Б. Медицький та інші. Детально досліджувала детермінанти екологічної злочинності в межах свого дисертаційного дослідження Ю. А. Турлова. Однак складність цієї проблеми, неоднозначні судження щодо природи детермінації злочинності, а також важливе методологічне значення для пояснення причинності злочинності та розроблення форм і методів боротьби з нею спонукають продовжувати наукові пошуки у відповідному напрямку кримінології [2, с. 274]. Зазначені тези стосуються і кримінально-протиправних посягань на довкілля, відповідалість за вчинення яких передбачено у Розділі VIII Особливої частини Кримінального кодексу України.

Метою статті є дослідження окремих причин та умов, що детермінують кримінальні правопорушення проти довкілля.

Виклад основного матеріалу дослідження. Причини та умови злочинності визначаються реальними умовами життя людей, в основі яких перебувають протиріччя суспільства. Протиріччя між особою та суспільством, які реалізуються у злочинах, мають соціальну, психологічну або змішану природу. Причини злочинності конкретизуються через різні фактори, які негативно характеризують економічну, соціальну, духовну і політичну сфери життєдіяльності суспільства. Такими факторами є різного роду недоліки цих сфер, які у свою чергу здійснюють негативний вплив на поведінку людей [3, с. 100]. Відповідно, детермінанти будь-якого різновиду кримінальних правопорушень, у тому числі і проти довкілля, можуть з'являтися та знаходити свій прояв у вищезазначених сферах суспільного життя.

Ґрунтуючись на традиційному в кримінології розподілі криміногенних детермінант залежно від їх змісту Ю. А. Турлова охарактеризувала детермінаційний комплекс екологічної злочинності в економічній, соціальній, політичній, організаційно-управлінській, нормативно-правовій та культурно-психологічній сферах суспільного життя [4, с. 188].

Водночас, ми згодні з тими кримінологами, які вважають, що у чистому вигляді економічних, соціальних, психологічних та інших окремих детермінант, обумовлених сферами життя суспільства, не існує, оскільки у реальному житті вони тісно взаємопов'язані і переплітаються між собою. Тому причини та умови кримінальних правопорушень доцільно аналізувати у таких сферах, як: соціально-економічна, організаційно-управлінська, нормативно-правова, політична та духовна [5, с. 106]. Відповідно, детермінанти кримінальних правопорушень проти довкілля доцільно аналізувати саме у цих сферах.

Розглядаючи причини та умови кримінальних правопорушень в соціально-економічній сфері у першу чергу слід відмітити, що екологічна злочинність базується на суперечності екологічних та економічних інтересів суспільства: з одного боку, людина зацікавлена в якості довкілля, що становить основу її життєдіяльності, з іншого – вона не в змозі відмовитися від економічних благ, що надаються їй сучасним суспільством, для отримання яких доводиться так чи інакше експлуатувати природні ресурси і цим порушувати баланс екосистеми Землі. При цьому усвідомлення необхідності їх раціонального використання найчастіше відходить на другий план, витісняється економічними інтересами, пов'язаними з бажанням негайного збагачення [6, с. 89]. Причину цієї суперечності необхідно шукати в базових припущеннях економічної теорії, оскільки економіка розглядається як свого роду ізольована система, в якій матеріальний та грошовий потоки здійснюють кругообіг між макроекономічними суб'єктами (при цьому нехтується відкритість економіки як підсистеми, що функціонує в межах навколишнього природного середовища і природні ресурси в кращому випадку розглядаються лише як один із чинників виробництва, тобто,

як внутрішня складова людської економіки) [7, с. 1]. Відповідно, основою для структурної перебудови економіки України має бути всіляке поєднання прискореного індустріального розвитку, відповідно з державним стимулюванням інноваційних проєктів і процесів за наступними напрямками: освіта, наука, високі технології, використання нанотехнологій тощо [7, с. 2]. Тобто має відбуватись якомога більша переорієнтація промислових підприємств на сучасні еколого-безпечні технології виробництва, ширше впровадження використання відновлювальних джерел енергії на заміну викопним, які здатні спричинити сильне забруднення природного середовища, заміна в будівельній та інших сферах виробів з деревини на інші екологічні матеріали тощо.

В Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, котру було прийнято Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII, відзначаються першопричини екологічних проблем України. Серед переліку таких першопричин можна виділити ті, що належать до соціально-економічної сфери, а саме: підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності; неврахування наслідків для довкілля у законодавчих та нормативно-правових актах, зокрема у рішеннях Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади; переважання ресурсо- та енергоємних галузей у структурі економіки із здебільшого негативним впливом на довкілля, що значно посилюється через неврегульованість законодавства при переході до ринкових умов господарювання; фізичне та моральне зношення основних фондів у всіх галузях національної економіки; недостатнє фінансування з державного та місцевих бюджетів природоохоронних заходів, фінансування таких заходів за залишковим принципом [8].

Істотний вплив на високий рівень вчинення посягань на довкілля мають також такі соціально-економічні показники, як безробіття, скрутне матеріальне становище значної частини населення [9, с. 40]. Ю. А. Турлова з цього приводу влучно зауважує, що детермінуючий вплив чинників соціального характеру істотно різниться залежно від характеру екологічних посягань. Найсуттєвіший він щодо посягань, пов'язаних із незаконним заволодінням природними ресурсами, що, як відомо, здебільшого вчиняються найменш забезпеченими сільськими жителями. Вчена констатує, що саме під впливом детермінант соціального характеру відбуваються деформації суспільної психології, що, у свою чергу, зумовлює вчинення злочинів, пов'язаних із задоволенням природних життєвих потреб [4, с. 193].

Негативний вплив всіх вищеперелічених факторів особливо посилюється після повномасштабного вторгнення збройних сил російської федерації на територію нашої держави 24 лютого 2022 р. І хоча для поліпшення стану навколишнього природного середовища у Стратегії передбачено низку заходів, що потрібно виконати для цього поліпшення, вважається доцільним переглянути деякі положення цього нормативного документа з урахуванням сучасних реалій.

Детермінантами в організаційно-управлінській сфері, котрі називаються в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року серед першопричин екологічних проблем можна назвати неефективну систему державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та регулювання використання природних ресурсів, зокрема неузгодженість дій центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, незадовільний стан системи державного моніторингу навколишнього природного середовища; незадовільний контроль за дотриманням природоохоронного законодавства та незабезпечення невідворотності відповідальності за його порушення [8].

З точки зору кримінології, привертає увагу проблема неналежного кримінологічного забезпечення процесу

створення та функціонування нормативної бази у сфері використання та захисту довкілля. Тобто фактично мова йде про відсутність кримінологічної експертизи нормативно-правових актів у зазначеній сфері.

Що стосується діяльності правоохоронних органів у виявленні злочинів проти навколишнього природного середовища, то досить часто вона обмежена їх ресурсними можливостями. Наприклад, вагомим фактором, що обумовлює латентність злочинного забруднення довкілля, є відсутність надійно працюючих систем оперативного екологічного контролю, що призводить не тільки до анонімності винуватців кримінального правопорушення, але й до неможливості встановлення самого факту його вчинення [9, с. 41]. На сьогодні правоохоронні органи нашої держави, у першу чергу підрозділи Національної поліції України, залучені у діяльності зі стримування країни-агресора та документування і розслідування воєнних злочинів, кількість яких становить майже непомірне навантаження на працівників оперативних та слідчих підрозділів цього правоохоронного органу, а тому в них майже не залишається сил та засобів на ефективне запобігання кримінально протиправним посяганням на довкілля.

Так, користуючись послабленням державного контролю, переорієнтацією роботи правоохоронних та інших органів, передусім на відсіч збройній агресії та усунення її наслідків, правопорушники й надалі намагаються збагатитися за рахунок лісів та лісових ресурсів. За період з лютого 2022 року до лютого 2023 року у третині регіонів зросла кількість розпочатих кримінальних проваджень за фактами незаконної порубки або незаконного перевезення, зберігання, збуту лісу [10].

Вагомими нормативно-правовими детермінантами кримінальних правопорушень проти довкілля виступають недоліки чинного екологічного законодавства (велика кількість відсильних норм, невідповідності між різними правовими актами та нормами, відсутність механізму їх реалізації тощо), що стимулює підвищення екологічної злочинності [11, с. 127].

У цьому контексті, важливим нормативним документом, що упорядкував би діяльність у сфері контролю за дотримання суб'єктами господарювання вимог природоохоронного законодавства має бути Закон України «Про державний екологічний контроль», проект якого за №3091 ще з 19 лютого 2020 року перебуває на розгляді у Верховній Раді України.

Що стосується політичних детермінантів вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля, то Б. В. Головкін зазначає, що «сучасна політична система України не забезпечує вироблення та здійснення єдиної й ефективної державної політики у впровадженні демократичних засад та відкритості принципів верховенства права незалежності, судочинства гарантування прав і свобод громадян. Для політичної влади характерні такі криміногенні явища і процеси як клептократія, корупція і лобізм, маргіналізація еліт, зрощення корпоративних інтересів фінансово-промислових груп, органів влади та управління і кримінальних структур» [12, с. 108]. Тези вченого, висловлені ним у 2014 році не втратили актуальності і сьогодні.

Тобто одним із найвагоміших чинників вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля у політичній сфері є корупція, що досить глибоко вкоренилась в українському суспільстві від нижчого рівня до найвищих органів державної влади.

Як і в інших сферах суспільного життя, корупція в екологічній сфері набула ознак системного явища, укорінившись у діяльності суб'єктів природокористування як основний, швидкий та найдієвіший протиправний засіб вирішення питань і досягнення визначених цілей, основними з яких є отримання максимального незаконного доходу на постійній і безкарній основі та з гарантованим

результатом [4, с. 196]. Державні службовці найвищого рівня й партійні діячі впливають на економічні та соціальні процеси з метою отримання політичної й економічної вигоди, зміцнення свого владного статусу і впливу [13, с. 233].

У контексті детермінант екологічної злочинності в духовній сфері важливе місце посідає усталена система поглядів, яка несе в собі яскраво виражені деформації суспільної свідомості. До них можна віднести явну переоцінку можливостей людини оптимально впливати на навколишнє середовище, своєчасно пізнавати його закони; хибну думку про невичерпність природних ресурсів і їх здатність до повної регенерації; орієнтацію на сумнівні пріоритети у сфері взаємодії людини і природи; байдуже ставлення до довкілля і природоохоронного законодавства [14, с. 127].

За даними дослідження 2021 року «Екологічні тренди в Україні: погляд громадян» думки громадян щодо питання пріоритетності економічного зростання чи збереження навколишнього середовища розділилися, але більша частина все ж таки віддала перевагу екологічній безпеці (46,3% надають перевагу екологічній безпеці, 35,4% – економічному зростанню). А тема довкілля не входить до переліку пріоритетних проблем, що хвилюють українців (серед найважливіших проблем її виділили 25,6% опитаних і вона перебувала на сьомому місці) [15, с. 7]. Наведені показники демонструють, що понад третина громадян мали споживацьке ставлення до довкілля.

Але кризовий стан найважливіших економіко-соціо-структурних та гуманітарних компонент якості життя особливо поглибився після повномасштабного вторгнення росії в Україну, що зумовило акумуляцію в суспільстві об'єктивних, світоглядних та психоемоційних передумов загострення таких, зокрема, загроз національній безпеці держави, як-от: соціальна напруженість; криміналізація суспільства та зростання злочинності; зниження дієздатності державних структур; посилення суспільної атомізації, нетерпимості та агресії; радикалізація способів розв'язання соціальних конфліктів та вирішення суспільних проблем тощо [16, с. 325].

Після повномасштабного вторгнення росії масштабних опитувань серед населення щодо їх поглядів на екологічні проблеми не проводилось. Але за допомогою інших досліджень можна з'ясувати приблизну частку осіб, схильних до вчинення кримінально протиправних діянь в умовах війни. Наприклад, за даними дослідження 2023 р. «Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні» 31% опитаних намагаються використовувати свої зв'язки і знайомства, 48% цього не роблять повністю або більшою мірою. 33% в цілому погоджуються, з тезою, що чим сплачувати податки, краще на ці гроші самому вирішити свої проблеми. 45% з цим не згодні. І те, і інше – перетинає межу середнього показника. Отже, українці більше схильні все ж таки до корупційних схем, ніж до того, щоб їх не використовувати [17, с. 35]. Тобто можна сказати, що внаслідок повномасштабного вторгнення військ російської федерації українське суспільство поляризувалось: істотна частина громадян згуртувалась навколо мети збереження держави та утримується від будь-яких протиправних діянь (понад 50%). У той час як певний прошарок суспільства, близько 30%) має традиційно схвальне ставлення до вчинення кримінально протиправних посягань, у тому числі і спрямованих на довкілля.

Висновки. Детермінанти будь-якого різновиду кримінальних правопорушень, у тому числі і проти довкілля, можуть з'являтися та знаходити свій прояв у соціально-економічній, організаційно-управлінській, нормативно-правовій, політичній та духовній сферах життєдіяльності суспільства.

Так, найвагомішими соціально-економічними причинами та умовами вчинення кримінальних правопорушень

проти довкілля слід вважати істотне погіршення рівня матеріального забезпечення великих верств населення в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення військ росії, недостатнє фінансування природоохоронних заходів у зв'язку з перенаправленням значних коштів з державного бюджету на оборону держави, а також те, що економічна доцільність продовжує мати пріоритет над екологічними інтересами.

Відсутність законодавчого забезпечення дієвого екологічного контролю виступає однією з вагомих нормативно-правових детермінант вчинення кримінально-протиправних посягань на довкілля, особливо в частині його забруднення суб'єктами господарювання.

Актуальними організаційно-управлінськими проблемами, що продукують кримінальні правопорушення проти довкілля виступають відсутність кримінологічної експертизи нормативно-правових актів у зазначеній сфері, а також велике навантаження на працівників правоохорон-

них органів, які задіяні у забезпеченні відсічі російській агресії, а тому в них майже не залишається сил та засобів на ефективне запобігання кримінально протиправним посяганням на довкілля.

Одним із найвагоміших чинників аналізованих кримінальних правопорушень у політичній сфері продовжує бути корупція.

Що стосується детермінант у духовній сфері, то слід відзначити, що понад третина громадян має споживацьке ставлення до довкілля. А внаслідок повномасштабного вторгнення військ російської федерації українське суспільство поляризувалось: істотна частина громадян згуртувалась навколо мети збереження держави та негативно ставиться до вчинення будь-яких протиправних діянь (понад 50%). У той час як існує певний прошарок суспільства (близько 30%), що має традиційно схвальне або нейтральне ставлення до вчинення кримінально протиправних посягань, у тому числі і спрямованих на довкілля.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. Кн. 1. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 423 с.
2. Головкін Б. М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 274–280.
3. Витвицька В.В., Женунтий В.И. Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх: Монографія. Донецьк: ДЮІ МВС при ДонНУ, 2005. 280 с.
4. Турпова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади : дис. на здобуття наук. ступ. док. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 485 с.
5. Дженчако В.С. Кримінологічна характеристика та запобігання привласненню, розтраті або заволодінню чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2021. 244 с.
6. Заїка С.І., Марко С.І. Заходи протидії організованій злочинності проти довкілля в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Випуск 1 (54). С. 88-92.
7. Малиш Н.А. Екологічна політика: конфліктність, стратегія, тактика. *Вісник Національної академії управління при Президенті України*. 2009. Вип. 1. С. 1-7.
8. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року: затверджено Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>
9. Жигафарова К.В. Об'єкти екологічних злочинів за кримінальним законодавством України: магістерська кваліфікаційна робота. Одеса: Одеський державний екологічний університет, 2018. 83 с.
10. Спеціалізовані екологічні прокуратури: півтора року досвіду. *Центр підготовки фахівців зелених професій та допомоги бізнесу в напрацюванні стійких практик: веб-сайт*. Повідомлення від 10.02.2023 р. URL: <https://ukraine-oss.com/specjalizovani-ekologichni-prokuratury-pivtora-roku-dosvidu/>
11. Корнієнко М.В., Романюк Б.В., Мельник І.М. Курс кримінології: особлива частина: підручник: у 2-х книгах / за заг. ред. О.М. Джужі. К.: Юрінком Інтер, 2001. 480 с.
12. Головкін Б.М. Загальна характеристика детермінантів злочинності в Україні. *Форум права*. 2014. №1. С.106-111. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_21.pdf
13. Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження): монографія. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2008. 380 с.
14. Корнієнко М.В., Романюк Б.В., Мельник І.М. Курс кримінології: особлива частина: підручник: у 2-х книгах / за заг. ред. О.М. Джужі. К.: Юрінком Інтер, 2001. 480 с.
15. Екологічні тренди в Україні: погляд громадян. Звіт за результатами соціологічного дослідження. / Кол. авт.: С. Балук, Н. Клаунінг, Л. Четвертухіна, М. Коваль-Гончар. К.: Інститут Горшеніна, 2021. 58 с. URL : <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17805.pdf>
16. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». К.: НІСД, 2018. 688 с.
17. Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні. USAID, 2023. 46 с. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/report_ua_fin.pdf
18. Шаблюстий В.В. Деякі особливості протидії корисливо мотивованій організованій злочинності в умовах воєнного стану. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 34 (73) № 5 2023. С. 97-100.